

Discussie over E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst (einde 13de-eerste helft 16de eeuw)* (Dissertatie Gent, 2 dln., Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis XC; Gent: Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, 1988, lvi + 1345 blz.).

P. C. M. HOPPENBROUWERS

Een 'eenvoudig krisismodel'

Met zijn dichte net van steden en bloeiende textielnijverheid behoorde Vlaanderen omstreeks 1300 tot de rijkste en meest vooruitstrevende streken van Europa. Betekende dit nu ook dat Vlaanderen ontsnapte aan de langgerekte seculaire contractiefase van de late middeleeuwen? Dit is één van de kernvragen uit Erik Thoens magistrale doctoraats these *Landbouweconomie en bevolking*. Aan het einde wordt de balans opgemaakt en op de slotbevindingen is een 'eenvoudig krisismodel' gefundeerd. Deze werkwijze doet denken aan die van Guy Bois¹ in *Crise du féodalisme* (Parijs, 1976) en het is ook diens neo-marxistische interpretatie van de seculaire trendbeweging die het model van Thoen zijn stramen verschaftte. In Bois' visie was de laatmiddeleeuwse crisis niet een eenvoudige ontlading van de malthusiaanse spanning tussen demografische expansie en achterblijvende agrarische produktiemogelijkheden. Hij plaatste twee andere determinanten op de voorgrond: de arbeidsproductiviteit en het niveau van de feodale surplus extractie. Onder het laatste wordt in het neomarxistische jargon verstaan de afroming van de differentiële grondrente (of 'ricardiaanse meerwaarde') onder extra-economische of 'politieke' dwang door een klasse van niet rechtstreeks bij de productie betrokken grondheren. Juist het streven van de 'heren' om in een situatie van dalende arbeidsproductiviteit de meedalende lastendruk op te voeren zonder daar adequate produktiviteitsverhogende investeringen tegenover te stellen luidde volgens Bois het begin in van de langgerekte doodsstrijd van het feodale systeem. Robert Brenner² wees erop dat de uitkomsten niet overal in Europa gelijk waren, maar verschilden afhankelijk van de wijze waarop de surplus extractieverhoudingen (de betrekkingen waarbinnen de afroming haar beslag kreeg) en de krachtverhoudingen tussen 'heren' en 'boeren' gedurende de late middeleeuwen evolueerden.

Binnen dit raamwerk eist Thoen voor Vlaanderen een heel eigen plaats op. De hoge urbanisatiegraad en het krachtige centralisatiestreven van de graven zorgden al vroeg voor omstandigheden die economische groei bevorderden en complexe surplus extractie-verhoudingen in het leven riepen. Tijdens de expansiefase deed het intensieve bodemgebruik de differentiële grondrente relatief sterk toenemen. De grote diversiteit en onderlinge belangtengstellingen van 'surplus extractie-groepen' maakten vermoedelijk dat een relatief groot deel van de stijgende meerwaarde naar de boeren zelf toevloede. De boeren benutten de daling van de feodale lastendruk om meer dan elders diepte-investeringen te plegen en een aantal

1 G. Bois, *Crise du féodalisme. Economie rurale et démographie en Normandie orientale du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle* (Parijs, 1976).

2 R. Brenner, 'Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe' in: T. H. Aston, C. H. E. Philpot, ed., *The Brenner debate. Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe* (Cambridge, 1985) 10-63.

vernieuwingen aan werktuigen en in teelttechniek door te voeren. Zo kon een (scherpe) daling van de arbeidsproductiviteit worden voorkomen. Tezelfdertijd werd in belangrijke opzichten aan de 'noden van de heren' tegemoetgekomen. Onder andere gaf de eerste verspreiding van de kortlopende tijdpacht hun reeds vóór 1300 eindelijk een effectief instrument in handen om inkomsten uit grondeigendom waardevast te maken en schiep de ruime vraag naar investeringskrediet onder de boeren een lucratieve plaatsingsmogelijkheid voor overtollig geldkapitaal.

Omdat de beweging van de graanprijzen in Vlaanderen werd geïmporteerd en het gewest verder ook zijn deel kreeg in de grote rampen van de veertiende en vijftiende eeuw, ontkwam het weliswaar niet aan de seculaire contractie, maar door de bijzondere omstandigheden was de depressie er aanzienlijk milder van karakter dan elders. Thoen onderscheidt binnen de seculaire trend een opeenvolging van halflange expansie- en contractiefasen die in essentie dezelfde motoriek vertoonden als de lange golfbeweging. Per saldo was eerder sprake van 'geremde groei' dan van (ononderbroken) crisis. Een belangrijk gevolg was, aldus Thoen, dat op het Vlaamse platteland de polarisatie in de bedrijfs-groote-structuur groter bleef dan elders in Europa, waardoor proto-kapitalistische tendenzen meer kansen kregen.

Wat in het vervolg aan de orde komt is de vraag, of Thoens analyses van het rijke Vlaamse bronnenmateriaal abstrahering tot een zo omvattend en sluitend model als hierboven samengevat inderdaad kunnen dragen. Daartoe stel ik eerst de ontwikkeling van de 'surplus extractieverhoudingen' en de lastendruk aan de orde en vervolgens de produktiviteit, het investeringsniveau en de bedrijfs-groote-structuur in de agrarische sector.

Surplus extractie-verhoudingen, lastendruk en de rol van de tijdpacht

In de dertiende eeuw kwam de traditionele feodale surplus extractie onder druk, ook in Vlaanderen. Overal op het continent gaven de traditionele grondheren de directe exploitatie van hun domeinen op en zetten arbeidsdiensten en andere horige verplichtingen om in vaste tijnsbetalingen waarvan de reële waarde door inflatie werd uitgehold. De mogelijkheden tot het uitoefenen van surplus extractie onder 'politieke' dwang werden langs twee wegen teruggedrongen: de 'heren' verloren hun opdeoudegrondheerlijkheid geveste zeggenschapoverhorige boeren en zagen hun op de gerechtsheerlijkheid stoelende dominantie over lokale gemeenschappen in territoriale zin beperkt worden. Het tweede verlies was in Vlaanderen van doorslaggevender betekenis dan het eerste. Al vóór 1300 was de macht van de oude Vlaamse adel gebroken. De graven slaagden erin steeds meer jurisdictionele bevoegdheden te monopoliseren en onder meer door de geweldige uitbreiding van de buitenpoorterij wist een menigte boeren zich op den duur aan de rechtsmacht van de adellijke heren te onttrekken. In deze gedachtengang kwam de kortlopende tijdpacht voor de 'heren' als het ware als een geschenk uit de hemel omdat zij daarmee hun afnemende inkomsten konden opvijzelen. De hoogte van de pachtvergoeding werd immers periodiek gewijzigd en dat maakte inkomsten uit pachten in zekere zin waardevast en inflatie-bestendig. Nu zijn pacht-niveaus in het verleden zeer moeilijk te interpreteren omdat meestal geen informatie bestaat over verschillende (specifieke) factoren die op de pacht-hoogte van invloed kunnen zijn. Gewoonlijk gaat men niettemin uit van een globaal verband tussen de ontwikkeling van pacht-prijzen van grond, tienden, molens en dergelijke aan de ene en de conjunctuur in de agrarische sector aan de andere kant. Op dit punt ontplooit Thoen een afwijkende visie, die ik graag ter discussie stel.

Ofschoon *Landbouweconomie* bepaald geen boek is waarin van dik hout planken worden gezaagd en de auteur zeker niet zover gaat om bedoeld verband helemaal te ontkennen, werden pacht-prijzen zijns inziens toch 'grotendeels bepaald door de noden van de eigenaars' (531,565).

Met andere woorden: de tijdpacht gaf de heren gelegenheid tot het voeren van een daadwerkelijke 'strategie' om, wanneer nodig, inkomsten te 'maximaliseren' en aan te passen aan financiële behoeften. Wezenlijk voor deze gedachtengang is de overtuiging dat de heren bij de periodieke onderhandelingen over verpachtingen een zo sterke positie innamen dat zij de pachtvoorwaarden en de grootte van de pachtsom in vergaande mate konden dicteren. De tijdpacht wordt daarmee door Thoen verheven tot een nieuwe 'surplus extractie-modaliteit' met een heel eigen karakter.

Om de validiteit van deze hypothese te kunnen beoordelen, zijn vier verschillende gegevensreeksen vereist die twee-aan-twee in een matrix met elkaar moeten worden vergeleken: a) nominale pachtprizen (se. in rekenmunt), b) reële pachtprizen (se. pachtprizen uitgedrukt in prijzen van agrarische of niet-agrarische producten, lonen of intrinsieke waarden van goud-of zilvermunt); a) contractuele prijzen (bij Thoen: 'normatieve pachten'); B) werkelijk betaalde pachten. Vooral over het vierde element is weinig bekend, maar Thoen kon zijn betoog op dit punt onderbouwen met een zeldzame, aan P. Vandewalles licentiaatsverhandeling ontleende serie werkelijke pachtinkomsten van het hospitaal van Geraardsbergen.

Thoens betoog komt in het kort op het volgende neer: in bepaalde conjunctuurfases bleef de ontwikkeling van de nominale pachten duidelijk achter bij die van de graanprijzen, in andere liep zij juist voorop. Het eerste was bijvoorbeeld het geval in de jaren ca. 1330-1360, in de 'gouden' jaren ca. 1420-1440 en in de eerste decennia van de zestiende eeuw, het tweede in de jaren ca. 1365-ca. 1410, in de laatste 25 jaar van het bewind van Filips de Goede en in de decennia na ca. 1540. In de eerste perioden daalden en in de tweede perioden stegen de reële pachten. Thoen verklaart dit patroon aan de hand van de relatieve prijzenevolutie (Abels prijsscharen). Zolang de tegenwaarde van de pachten in kostenfactoren die voor (groot)grondbezitters zwaar telden (zoals lonen en bouwmaterialen) maar redelijk gunstig of constant bleef, waren de 'heren' bereid een relatieve achterstand in de pachtprisonontwikkeling te accepteren. Wanneer die verhouding zich ten ongunste keerde, kwam echter een heerlijke 'reactie' op gang die twee facetten had. De 'heren' gingen hun inkomsten zorgvuldiger innen en administreren en zij bedongen — vaak tegen het economische en demografische tij in — hogere pachten.

Van essentiële belang voor het functioneren van de landbouweconomie dan deze 'strategie' van de heren om inkomsten aan te passen aan 'financiële noden' was evenwel, dunkt mij, de 'strategie' van de boeren om lasten in de pas te laten blijven lopen met verdiensten. Dat zij in staat waren tot het voeren van zo'n strategie, blijkt uit het verloop van de werkelijke pachtinkomsten van het hospitaal van Geraardsbergen gedurende de vijftiende eeuw. Eenmaal in de tang van een negatieve prijsschaar kwamen zij hun contractuele verplichtingen bij lange niet meer volledig na en de heren pikten dat. 'Le cens est hors, mais nul ne veut plus donner' noteerde de rentmeester van Rode dan laconiek in zijn rekeningen (376-377). Voor alle duidelijkheid: hier was geen sprake van boerenslimheid, maar van bittere noodzaak, want de (reële) pachten konden in slechte tijden onaanvaardbaar hoog oplopen. Overigens is precies hetzelfde verschijnsel tijdens de seculaire contractiefase ca. 1650-1750 waargenomen door C. Baars in zijn studie over de landbouw in de Hollandse Beijerlanden³. Er bestond dus een spanningsveld waarin de 'noden' van de grondheer regelmatig botsten met de 'noden' van de grondgebruiker. 'Doorslaggevend in de (pacht)prijzsbepaling lijkt de confrontatie der machtsverhoudingen tussen eigenaars en pachters', erkent Thoen ook ergens (379). Waarom dan de nadruk zo eenzijdig gelegd op de 'noden' van de 'heren'? Het is jammer dat *Landbouweconomie*

3 C. Baars, *De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden* (Wageningen, 1973) 198-202.

weinig aanknopingspunten biedt om het andere, het 'boerenperspectief' om zo te zeggen, in te kleuren. Ik noem een aantal beperkingen:

a) Thoen besteedt veel aandacht aan de groeiende betekenis van de kortlopende tijdpacht in het inkomstenpakket van de 'heren'. Veelzeggend zijn de cijfers die hij noemt voor de heerlijkheid Rode. In de veertiende eeuw kwam 25 tot 30% van de inkomsten uit tijdpachten, in de vijftiende eeuw al 40 tot 45% (476-486 en 554-559). Maar draaien we de zaak om, dan betekent dit, dat driekwart tot de helft van de inkomsten uit andere bron kwam. Een groot deel daarvan betrof inkomsten uit onveranderlijke tijnzen die zich, zoals Thoen moet toegeven, moeilijk leenden voor het voeren van een 'restaurantie-politiek' (499). Bovendien werd de reële waarde van tijnzen gaandeweg aangetast; voor zover ze in munt werden betaald door geldontwaardiging en voor zover in natura voldaan door stijging van de produktiviteit. Inkomstenpercentages verdoezelen hier dan ook: het aandeel van de inkomsten uit tijdpachten steeg zonder dat de hoeveelheid grond in tijdpacht uitgegeven evenredig toenam.

b) Dit eerste punt voert naar een ander deelaspect waarover Thoen ons eigenlijk niet goed voorlicht. Men mocht verwachten dat hij voorafgaand aan zijn bespreking van de surplus extractie-verhoudingen zou hebben getracht de eigendomsverhoudingen binnen zijn 'testregio' in kaart te brengen. In feite beperkt hij zich tot de presentatie van een 'staalkaart van heren', waarbij het accent bovendien sterk ligt op de categorie (adellijke, geestelijke en institutionele) grootgrondbezitters. Maar hoeveel grond was nog klein 'allodiaal' boerenbezit en hoeveel grond (en eventueel op grond liggende rechten) was in handen gekomen van poorters en buitenpoorters? Natuurlijk heeft Thoen zich over deze vraag gebogen, maar kennelijk laat het Vlaamse bronnenmateriaal niet toe om vóór het midden van de zestiende eeuw de vinger te krijgen achter deze zo wezenlijke verdeling van het grondbezit. Sommige kwalificaties blijven daardoor vaag. Van een ware 'uitverkoop' van het platteland aan de stad wil Thoen niet spreken (527), wel stelt hij onomwonden dat reeds in de veertiende eeuw een flink deel van het cultuurareaal poorterbezit moet zijn geweest. Dat hield tevens in, aldus Thoen, dat een actieve grondheerlijke inkomstenpolitiek in de late middeleeuwen vóór alles gestalte kreeg in het 'offensief van de burgerij op het platteland' (1072). Eens te meer is het daarom jammer dat die 'actieve inkomstenpolitiek' in het geheel niet is toe te lichten aan de hand van de administraties van (kleine) particuliere stedelijke grondeigenaren. De andere kant, die van de grondgebruikers, opkijkend, dringt zich de vraag op, hoeveel boeren bij benadering door die 'politiek' werden geraakt. Hoeveel van hen waren eigenlijk 'exclusief' pachtboer, hoeveel pachtten er naast hun tijnsgoed of eigen erf grond bij, hoeveel traden zelf als verpachter of onderhuurder op, enzovoorts? Men mag de tijdpacht niet bij uitsluiting zien als een extractie-instrument in handen van de 'heren'. Daarnaast was het een handig middel voor het tijdelijk doorschuiven van grond binnen de boerengemeenschappen. Ook tegenwoordig wordt de pacht nog graag beschouwd als een financieringsinstituut, dat wil zeggen als een 'relatief goedkope manier om een landbouwbedrijf te beginnen of uit te breiden'⁴ — waarbij dat 'relatief goedkope' in de laatmiddeleeuwse context wel zéér betrekkelijk was.

c) Een derde punt dat om opheldering vraagt, betreft de differentiatie in pacht niveaus: verschillen niveau en evolutie van pacht prijzen overeengekomen tussen *kleine* (stedelijke of landelijke)

4 A. H. T. Heisterbach, *Het dilemma van de pacht. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in het agrarisch recht aan de Rijksuniversiteit te Groningen* (Arnhem, 1988) 2.

eigenaren en hun pachters significant van die welke in contracten met *grote* grondheren werden vastgelegd? Pas als dat wèl het geval zou zijn geweest, dan zou dat de realiteit van een via de tijdpacht gevoerde heerlijke 'inkomstenpolitiek' overtuigend kunnen bewijzen.

d) Volgens Thoen was er in elk geval een duidelijk verschil tussen de verpachting van grote pachthoeven en van kleine losse percelen. Voor een profijtelijke uitbating van pachthoeven was samenwerking tussen pachtheer en pachter onontbeerlijk, al was het alleen maar omdat grote heren zich gewoonlijk nog rechtstreeks van hun goederen lieten bevoorraden. Dat neemt niet weg, aldus Thoen, dat de verpachter altijd 'het laatste woord' had (574). Hij had immers twee geduchte pressiemiddelen: was hij aan het einde van een termijn niet tevreden met de zittende pachter, dan kon hij gemakkelijk diens vertrek forceren door de pachtsom 'willekeurig (te) verhogen' (575); van de andere kant kon hij onwillige goede pachters tot verlenging dwingen door strikte naleving te eisen van de ingewikkelde en vooral kostbare zogenaamde latingsclausules in pachtcontracten.

Overigens moet Thoen erkennen, dat deze pressie vooral bij de verpachting van grote, complete pachthoeven aan de orde was. Veel minder druk kon door de 'heren' worden uitgeoefend op de pachters van losse kleine percelen, maar dat was volgens Thoen ook niet nodig. Meestal was de vraag naar pachtgoed groot genoeg, zodat pachtheren desgewenst zonder moeite een nieuwe pachter aan konden trekken. Bij de vaststelling van de pacht prijs '... diende de eigenaar alleen met de marktverhoudingen rekening te houden' (592). Hier werd de vorming van de pacht prijs dus wel geregeerd door de wetten van vraag-en-aanbod en helemaal niet door enige inkomensstrategie van de heren! Het spreekt vanzelf dat de 'markt voor pachtgoed' ook toen volstrekt anders functioneerde dan bijvoorbeeld de graanmarkt. Zowel vragers als aanbieders lieten zich leiden door uiteenlopende verwachtingen voor een langere termijn. Verpachter en pachter konden elk zo hun al dan niet met kracht bijgezette redenen hebben om relatief zware of soepele pachtcondities aan te bieden of te aanvaarden. Individuele pachters zullen zich, om wat te noemen, bij hun beslissingen mede hebben laten leiden door leeftijd, vermogenspositie en samenstelling van hun huishouden. Verpachters van hun kant konden bij het aangaan of verlengen van een pacht inschikkelijkheid hebben betoond omdat een bijzondere situatie bedrijfscontinuïteit zwaarder deed tellen dan rendement. Ook het ontbreken van parallellisme tussen pacht prijs- en graan prijsverloop levert derhalve geen onmiddellijke aanwijzing op voor het bestaan van een bewust gevoerde heerlijke 'inkomstenpolitiek'.

Eveneens geeft Thoen volmondig toe dat de pachters niet machteloos waren. Pachters van grote hoeven waren door de vereiste kapitaalcracht toch veelal gegoede landlieden die er niet voor terugdeinsden geschillen met hun pachtheertot voorde Raad van Vlaanderen uit te vechten (zie 376-377, 580 en 1061). In dit verband had Thoen ook nog kunnen wijzen op het feit dat zowel complete pachthoeven als losse percelen in de late middeleeuwen zeer vaak werden gehuurd door 'veynoitscippen' of 'geselschappen', dat wil zeggen pachterscombinaties. Pachtheren stonden dus bepaald niet altijd tegenover eenlingen.

De complexiteit van de laatmiddeleeuwse surplus-extractie

Door de aandacht te concentreren op de (grote) grondheren en op de betekenis van de tijdpacht voor hun inkomsten, is de wezenlijke complexiteit van de laatmiddeleeuwse surplus extractie in een sterk verstedelijkt gebied als Vlaanderen toch enigszins op de achtergrond geraakt. Om een goed beeld te krijgen van de verscheidenheid van lasten kan men het best de verschillende modaliteiten van surplus extractie onderscheiden naar extractie-'medium', naar het gangbare

laatmiddeleeuwse niveau en naar de vraag of de traditionele (tr) heersende klassen (adellijke en geestelijke/institutionele grootgrondbezitters) dan wel de nieuwe (ni) maatschappelijke bovenlaag van kapitaalcrachtige poorters het meest profiteerde. We komen dan tot onderstaand schema⁵.

MEDIUM	MODALITEIT	NIVEAU	PROFIT. GROEP
1 Rente	horige arbeidsdienst	nihil (fossiliserend)	tr
2 Rente	eeuwige cijns in natura	laag, reëel wisselend	tr
3 Rente	eeuwige cijns in geld	laag, reëel tendentiëel afnemend	tr
4 Rente	tijdpacht in natura	hoog, reëel wisselend	tr/ni
5 Rente	tijdpacht in geld	hoog, reëel wisselend	tr/ni
6 Markt	meerwaarde niet-agrarische arbeid	hoog	ni
7 Markt	effecten negatieve prijsschaar	wisselend	ni
8 Markt	interest op krediet/ woekerrente	hoog	ni
9 Staat	belastingen	op termijn toenemend	tr/ni?

Duidelijk wordt zichtbaar dat zich tussen de klassiek feodale horige arbeidsdienst (nr. 1) en de zuiver kapitalistische toeëigening van de meerwaarde van arbeid (nr. 6) een uitgestrekt overgangsgebied bevond. Op allengs doorzichtiger functionerende markten werd de betekenis van retributies die stamden uit oude domaniale verhoudingen (nrs. 2 en 3) teruggedrongen en sijpelden elementen binnen uit kapitalistische produktiebetrekkingen (bijvoorbeeld nrs. 5 en 7), waarbij de grens tussen extra-economische toeëigening van agrarische overschotten en 'normal payments for the use of factors of production'⁶ vervaagde. Juist de tijdpacht was een heffing uit dit grensgebied. De enige oude last die onverminderd zwaar bleef drukken (en die op bovenstaand schema onder nr. 2 ingepast zou moeten worden, maar die daar qua niveau eigenlijk ook weer niet thuishoort), was de tiende.

Van het schema verdienen de belastingen enige aparte aandacht. Door Guy Bois werd veel belang gehecht aan de transformatie van feodale surplus extractie (*prélèvement féodal*) in directe belastingheffing (*surprélèvement fiscal*). De revenuen zouden uiteindelijk namelijk langs een omweg (via ambtenarenapparaat, hofhouding, leger etc.) toch weer terechtgekomen zijn bij de klasse der traditionele *seigneurs*. In de visie van Robert Brenner daarentegen trad de gecentraliseerde staat, althans in Frankrijk en in veel Duitse vorstendommen als *independent extractor of surplus* juist als ondermijnende concurrent op van de traditionele grondheren⁷. Toen heeft zich wijselijk buiten dit onderdeel van het *Brenner-debate* gehouden en niet aangegeven hoe de belastingopbrengsten van het Bourgondische en Habsburgse Vlaanderen werden gereïdistribueerd. In *Landbouweconomie* wordt alleen de belastingdruk in Vlaanderen, die overigens pas net als elders in de Nederlanden tegen het eind van de vijftiende eeuw hand over hand begon toe te nemen, afgezet tegen die van andere Bourgondisch-Nederlandse

5 Vergelijk F. Ellis, *Peasant economics. Farm households and agrarian development* (Cambridge, 1988) 53-54.

6 *Ibidem*, 54.

7 Brenner, 'Agrarian class structure', 55-58; vergelijk G. Bois, 'Against the neo-malthusian orthodoxy' in: Aston, Philpot, ed., *The Brenner debate*. 111.

gewesten. De constatering is dat Vlaanderen 'zich vrij goed uit de slag heeft kunnen trekken' (632). In de becijferingen van de jaarlijkse reële fiscale lastendruk en in beoordeling van de mate waarin die door de steden werden afgewenteld op het platteland zit echter de nodige onduidelijkheid. Voor het einde van de vijftiende eeuw leidt de ene calculatie (624-625) tot een equivalent van 10 tot 12% van de totale (graanopbrengst) per kerspel, de andere (635) tot een van 7 landarbeidersdaglonen per haardstede. Dat scheelt een slok op een borrel! Vermoedelijk schuilt er een fout in de basis van de eerste berekening, want de tweede sluit beter aan bij hetgeen we sinds kort weten over de belastingdruk in dezelfde periode elders in de Nederlanden⁸. Thoens bewering dat de gemiddelde fiscale druk in de steden groter was dan op het platteland (634-635) lijkt mij evenwel hoogst discutabel. Het is te eenvoudig om dit uitsluitend af te leiden uit een combinatie van gegevens over inwoneraantallen en tabellen met 'transporten' (repartitiesleutels). Uit Holland is al te goed bekend, dat de grootscheepse stedelijke aankopen van cultuurgrond op het platteland in de vijftiende eeuw nooit aanleiding hebben gegeven tot adequate aanpassingen van de globale repartitie. Met andere woorden: de *lump sums* die aan de plattelandsgemeenschappen werden opgelegd bleven ongewijzigd, maar de stedelijke grondeigenaren (en hetzelfde zal in Vlaanderen hebben gegolden voor de grote groep buitenpoorters) onttrokken zich aan de lokale repartities. Daarentegen werd ter bescherming van de stedelijke nering wel dikwijls het stedelijk accijnsrecht uitgebreid over het platteland in de wijde omtrek. Op deze manier kon de reële fiscale lastendruk op sommige delen van het platteland wel degelijk fors stijgen. Als er naast de tiende één onderschatte vorm van surplus-extractie onder non-economische, 'politieke' dwang bestond, dan was het deze wel.

Inkomensplaatjes. Heren en boeren

Uit het voorgaande mag duidelijk zijn geworden dat de belangrijke categorie stedelijke 'heren' (grote en kleine) op tal van manieren inkomsten uit het platteland kon trekken. Oude feodale componenten vermengden zich daarbij met nieuwe (proto)kapitalistische. Als bezitters van grond, tienden, kapitaalgoederen enz. accapareerden poorters bruto-overschotten, als handels-ondernemers vloiede (door de verkoop van artikelen) een deel van de netto-overschotten naar hen toe en eigenden zij zich (door de inkoop van (halffabrikaten van de huisnijverheid) een deel van de meerwaarde van arbeid toe, als renteniers/rentekopers onttrokken zij weer een ander deel van de surplussen in de vorm van renten. Dit alleen al maakt het begrijpelijk waarom stedelijke eigenaren niet altijd tot extreme uitzuigerij geneigd zijn geweest. Van de ene kant haalden zij inkomen uit zowel de agrarische als niet-agrarische sectoren werden zij dus nooit echt in de tang van scharende prijsbewegingen genomen. Van de andere kant waren de boeren voor hen potentiële consumenten van goederen, diensten en kredieten.

Het logische gevolg van deze veelzijdige inkomensvorming was, dat ook de inkomens van veel 'boeren' (om maar even bij de gesimplificeerde tweedeling 'heren'-'boeren' te blijven) op den duur uit heel verschillende componenten opgebouwd waren. De wetenschap dat de reële waarde van tijdpachten vaak meer dan de helft van de bruto-opbrengsten bedroeg zegt dus op zichzelf nog niet zoveel, omdat voor elke boer een ander 'lastenplaatje' gold dat afhankelijk was van de structuur van zijn inkomsten. Precies zo mag, om er een andere inkomstencomponent, het loon, uit te lichten, de levensstandaard niet gelijkgesteld worden met een uit nominaal loon en gewogen pakket van prijzen gesaldeerd 'reël loon'.

8 R. van Schaik, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1150-1550)* (Hilversum, 1987) 241-242.

De produktiviteit van de Vlaamse landbouw

Ongetwijfeld hebben de dynamische surplus extractie-verhoudingen in Vlaanderen bijgedragen aan een naar middeleeuwse maatstaven hoge produktiviteit in de landbouw en aan het ontstaan van een bijzondere agrarische bedrijfs(groote)structuur, maar wat is daarvan boven water te brengen?

In *Landbouweconomie* worden verschillende nieuwe en overtuigende bewijzen aangevoerd voor de stelling van Verhulst dat in de Vlaamse landbouw reeds (lang) vóór 1300 belangrijke vernieuwingen, gericht op intensivering, werden doorgevoerd⁹. Hiermee mag de in 1960 door Slicher van Bath geponeerde opvatting dat deze ontwikkeling vooral plaatsvond gedurende (en als reactie op) de laatmiddeleeuwse depressie¹⁰ als definitief verworpen worden beschouwd.

Om de gevolgen voor de produktiviteit te meten, prefereerde Thoen een berekening van netto fysieke opbrengsten boven die van Suchers *yield ratio's*. Hij kon voor dit deel van zijn onderzoek beschikken over een unieke bron: de registraties van de openbare verkopeningen van te velde staande gewassen in de buurt van Oudenaarde. Zij maakten het mogelijk om voor modale boerenbedrijven de oogstwaarden van diverse gewassen te meten vanaf het begin van de vijftiende eeuw. Hieruit netto fysieke opbrengsten distilleren vergde echter nog heel wat gegoochel. Om te beginnen bleven de achtergronden van deze publieke verkopeningen onduidelijk, terwijl het gevolgde opbodstelsel niet volkomen doorzichtig was te maken. Hoe de prijs werd bepaald en in hoeverre die de waarden op de markten in de grote Vlaamse steden (die later als referentiepunt werden gebruikt) benaderde, blijft derhalve voor een stuk in het duister. Veel bezwaarlijker is, dat alle verdere uitgaven aan oogst- en dorswerk en wat al niet meer kosten koper waren. Thoen somt deze kostenposten wel op, maar verdisconteert ze vervolgens niet met de opbodprijzen, die 'sec' worden omgerekend in kwantiteiten van de verkochte gewassen aan de hand van prijs(gemiddelden?) uit hetzelfde jaar op de markten van Gent en Brugge. Daarin waren natuurlijk wel alle arbeids- en transportkosten benevens een winst voor de tussenhandel verrekend. Tenslotte moesten uit een grote verscheidenheid aan andere bronnen uit de 'testregio' zaaizaadhoeveelheden worden geëxtrapoleerd, want die werden bij de openbare verkopeningen niet vermeld. Het moge duidelijk zijn, dat aldus berekende netto fysieke opbrengsten niet nauwkeurig zijn en het gemiddelde waarschijnlijk behoorlijk onderschatten. Tegen de door Thoen ter vergelijking aangehaalde oogstcijfers uit Brabant, Engeland en Noord-Frankrijk moeten de Westvlaamse opbrengsten dus gunstiger afgestoken hebben en dat past nog beter in de visie van een hoogproduktieve, intensieve en technisch ontwikkelde landbouw.

Bedrijfsgrootten

Wel ben ik het geheel met Thoen eens, dat opbrengstgegevens op zichzelf ook weer niet zoveel zeggen. Ze kunnen nooit los worden gezien van zaken als bodemgesteldheid, intensiveringsgraad in de akkerbouw, conjunctuurverloop en bedrijfseconomische context. Wat dat laatste betreft, wijst Thoen op de relatief hoge opbrengsten van (zeer) kleine bedrijven. Dat laatste zou dan niet zozeer het gevolg zijn geweest van het feit, dat op kleine bedrijfjes hogere bunderopbrengsten werden gehaald (overigens ook goed denkbaar als gevolg van een grotere en betere arbeidsinzet) als wel van de hogere totale opbrengstvolumes door de grotere frequentie waarmee de grond er ten koste van de braak werd gebruikt. Verschillen in de exploitatiewijze per

9 Onder andere A. Verhulst, 'L'intensification et la commercialisation de l'agriculture dans les Pays-Bas méridionaux au XIIIe siècle' in: *La Belgique rurale du moyen-âge à nos jours. Mélanges offerts à Jean-Jacques Hoebanx* (Brussel, 1985) 89-100.

10 B.H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850* (4c dr.: Utrecht-Antwerpen, 1977) 197-199.

bedrijfs-grootteklasse zouden volgens Thoen dus wel eens van groot belang geweest kunnen zijn voor het evenwicht binnen de Vlaamse landbouweconomie. In twee fundamentele opzichten verschilden de (zeer) kleine (< 2 ha) en (zeer) grote (> 6 ha) bedrijven van de middelgrote: zij produceerden beide naar verhouding veel broodgraan en zij onderhielden beide naar verhouding het intensiefste contact met de markt. Middelgrote bedrijven benaderden in de ogen van Thoen nog het dichtst subsistentiebedrijven met een relatief grote behoefte aan zomergraan (haver), weinig overschotten en derhalve een relatief geringe produktiestimulans. Grote bedrijven produceerden natuurlijk veel meer verhandelbare overschotten, bestaande uit zowel granen als handelsgewassen (met name raapzaad). In het bouwplan van de 'micro-bedrijfjes' had rogge een enorm overwicht. Het werd volgens Thoen echter uitsluitend voor eigen verbruik verbouwd. Aan zomergraan was geen behoefte, omdat men niet over paarden beschikte en voor de markt was er het vlas.

Deze kenmerkende bedrijfs-groottestructuur zou tussen het einde van de dertiende en het begin van de zestiende eeuw niet radicaal zijn gewijzigd — dit is één van de stokpaardjes die Thoen bij de beschrijving van zijn 'krisismodel' graag berijdt. Met name het intensieve karakter van de Vlaamse landbouw en de ontplooiing van de linnennijverheid op het platteland begunstigen de overleving van het kleine bedrijf gedurende de stagnatie-fasen en dat had weer voor grote bedrijven gunstige effecten op het aanbod van landarbeiders en de hoogte van de lonen. Aldus werd de aanwezigheid van het kleinbedrijf zelf een factor die bijdroeg aan de mitigering van de crisis in de late middeleeuwen. Anderzijds zou de opgang van het middelgrote bedrijf afgeremd zijn omdat het veelal een gemengd karakter had, dat wil zeggen deels uit 'eigen' goed en deels uit pachtgoed bestond. In de gedachtengang van Thoen was dit bedrijfstype daarmee kwetsbaar voor zover het zich blootstelde aan de wisselvalligheden van de heerlijke inkomstenpolitiek.

Ofschoon deze hele redenering op zichzelf niet onaannemelijk klinkt, berust zij niet echt op harde feiten. Studie van bedrijfs-grootten, waarin zowel met het 'eigen' goed als met het tijdspachtgoed rekening moet kunnen worden gehouden, is in het Vlaanderen van Thoen pas mogelijk in de tweede helft van de zestiende eeuw. Voor de periode daarvoor moet hij terugvallen op bronnen die slechts indicaties geven voor óf de bezitsgrootten, óf de grootten van verpachte percelen, maar nooit voor allebei tegelijk. Uit één van die bronnen leidt Thoen af, dat tot na het midden van de vijftiende eeuw perceelspachten in de orde van grootte van 1-4 hectare het meest voorkwam, daarna gingen al gauw de minuscule perceeltjes van minder dan 1 hectare overheersen. Haast per definitie kwam de perceelspacht dus vóór ca. 1450 voornamelijk het middelgrote bedrijf (2-6 ha) ten goede en dat is maar moeilijk te rijmen met Thoens theorie over het overwegend subsistentiekarakter van dit bedrijfstype. Pachten moesten immers voor het merendeel in geld worden opgebracht en boeren die geld nodig hadden, konden de markt niet ontlopen.

Investerings- en renteconstituties

Door Engelse en Franse mediëvisten is meer dan eens geconstateerd, dat grootgrondbezitters of andere eigenaars van pachtbedrijven maar weinig van hun inkomsten terugploegden in de vorm van diepte-investeringen, dat wil zeggen produktieve investeringen die het rendement verhoogden zonder het bedrijfsareaal te vergroten (werktuigen, bedrijfsgebouwen, trekdieren etc). Dit zou de ontwikkeling van de produktiviteit in de middeleeuwse landbouw en daarmee de mogelijkheden tot accumulatie ernstig hebben belemmerd. Thoen is het daar wel mee eens op grond van de onderhoudskosten die de aalmoezenie van de Gentse St. Pietersabdij over een lange reeks van jaren besteedde aan twee pachthoeven bij Geraardsbergen.

Nu viel het met de produktiviteit van de Vlaamse landbouw in de late middeleeuwen zoals gezegd mee, vandaar dat Thoen veel werk maakt van de stelling, dat de boeren zelf in gunstige perioden veel diepte-investeringen pleegden. Dat gebeurde vooral met geleend poorterkapitaal dat werd aangetrokken in de vorm van rente-vestiging. De taak die Thoen zich daarbij stelde was geen eenvoudige: eerst moest hij zien aan te tonen, dat renteverkopen in alle opgaande conjunctuurfasen van de door hem bestudeerde periode substantiële kapitalen naar het platteland deden vloeien, vervolgens dat de opgenomen gelden hoofdzakelijk werden aangewend voor diepte-investeringen. Opnieuw dwingt Thoen bewondering af met de ingenieuze manier waarop hij zijn bronnen te lijf gaat, maar andermaal vraagt hij veel van de bereidheid van de lezer om met hem 'mee te denken'. Door vergelijking van de rentebrieven, opgemaakt voor de schepenbank van Haaltert-Kerksken, met een combinatie van tiend-en belastingopbrengsten becijfert Thoen, dat het jaarlijks rentekapitaal te Haaltert omstreeks 1500 gelijk stond aan ca. 4% van de jaarlijkse graanoogstwaarde, rond 1550 al aan ca. 10%, maar in de vijftiende eeuw 'niet eens (aan) 1 %' (928). Thoen suggereert dat deze verruiming van kredietfaciliteiten direct verband hield met de opgaande conjunctuur en daar lijkt niets op tegen. De parallel die hij verderop in zijn conclusie (939) trekt met de tweede helft van de dertiende en het midden van de veertiende eeuw, toen de omstandigheden op zichzelf evenzeer gunstig waren voor kredietopname door de boeren, berust echter inderdaad op niet meer dan zoals Thoen het ook noemt '(geringe) aanwijzingen' (939 en 1075). Men kan zich afvragen, of de plotse opbloei van de kredietverschaffing vanaf ca. 1500 niet *tevens specifieke* oorzaken had. Daar was er zeker één, die ook door Thoen wordt genoemd, maar waarvan hij de consequenties mijns inziens bagatelliseert. De zogenaamde 'geconstitueerde renten' werden ook in Vlaanderen pas tegen 1500 algemeen afkoopbaar gesteld. Was een rente niet afkoopbaar, dan zat de verkoper-debiteur erfelijk en eeuwig vast aan een jaarlijkse betaling ter grootte van gemiddeld ca. 6% van de waarde van het verleend krediet. Bij nieuwe kredietbehoefte zat er vaak niets anders op het reeds belaste onderpand nogmaals onder een schuld te verbinden. Bezitters van grond die met meerdere renten was belast liepen groot gevaar dat zij de lasten niet meer op konden brengen zo gauw de conjunctuur terugliep en bijgevolg de reële interest fors steeg. Alleen al om die reden vraag ik mij af of de geconstitueerde rente vóór ca. 1500 ooit een vorm van kredietverschaffing was die op het platteland grote populariteit genoot.

Dat renten op het platteland voornamelijk werden gecontracteerd voor het financieren van diepte-investeringen, de tweede poot onder Thoens 'investerings-theorie' wordt spitsvondig bewezen. Ook dat moest via een omweg gebeuren, omdat rente-akten nooit het doel van de kredietverlening vermelden. Vooreerst toont hij aan, dat grondaankopen door de boeren zelf een 'quasi-konstant patroon' vertoonden, dat wil zeggen niet conjunctuurgevoelig waren. Zij werden in eerste instantie gereguleerd door micro-demografische factoren. Vervolgens heeft Thoen via een steekproef vastgesteld dat slechts zelden identieke personen in (ongeveer) dezelfde tijd en grond kochten en een rente constitueerden. Een soortgelijk negatief verband werd gevonden voor de aankopen van andere 'immobiliën' en voor het afgeven van schuldbekekenissen — kredieten waren dus ook geen noodkredieten. Door wegstrepen komt Thoen zo uit bij de investeringen in roerend goed. Ook bij deze argumentatie past een aantal reserves. Ten eerste zeggen de aangetoonde negatieve correlaties weinig als niet *alle* goederentransacties en renteconstituties verplicht moesten worden geregistreerd en wel voor één en dezelfde autoriteit. Uit Thoens analyse valt niet op te maken of zijn steekproeven aan dit vereiste voldeden. Een tweede opmerking betreft de aard van de diepte-investeringen. Bedrijfsgebouwen vormden daarvan een belangrijk onderdeel en die zullen meestal toch al wel als onroerend goed zijn beschouwd. Is de negatieve correlatie correct, dan is enig verband met waarschijnlijk de meest

belangrijke vorm van diepte-investering dus niet aanwezig. Een derde kanttekening sluit hierop aan. Als renten dan alleen werden geconstitueerd voor de financiering van aankopen van een ploeg, een trekdier, zaaizaad of wat Thoen verder ook noemt, is er dan geen sprake van een verkeerde financieringsvorm? Welke boer (dan misschien alleen een boer in nood) zou immers zo gek zijn geweest voor een paar zakken zaaizaad zijn akker te bezwaren met een eeuwige rentelast? Dan zou men zich, punt vier, nog af kunnen vragen hoe grondaankopen dan wél werden gefinancierd als dat niet met op onderpand gevestigde renten gebeurde. Deze kwestie priemt te meer aangezien Thoen uit de 'staten van goed' (boedelinventarissen) van de buitenpoorters van Oudenaarde afleidt, dat juist kleine bezitters tijdens hun huwelijk grond bijkochten. Zou deze categorie er altijd in zijn geslaagd aankopen op de grondmarkt uit gerealiseerde besparingen te financieren?

Mijnconclusie is dat het 'eenvoudig krisismodel' van *Landbouweconomie* niet in alle opzichten berust op een stevig empirisch fundament. Thoen heeft de Vlaamse surplus extractie-verhoudingen te veel geanalyseerd vanuit het perspectief van de (of liever: bepaalde categorieën) 'heren' en te weinig uit dat van de 'boeren'. Daardoor zijn de diversiteit en het veranderend karakter van lastendruk (en inkomensvorming) op het laatmiddeleeuwse platteland onvoldoende tot hun recht gekomen. Ook verschil ik met Thoen van mening over de plaats en het gewicht die de tijdpacht als nieuwe extractie-modaliteit toekomen. Wat de eigenlijke agrarische produktie betreft, heeft Thoen voor zover ik kan zien de hectareopbrengsten voor rogge en tarwe onder- en het volume en economisch belang van diepte-investeringen via rente-constitutie overschat. Met name echter de theoretische bespiegelingen over de vermeende typische bedrijfsgrootte-structuur berusten op volstrekt onvoldoende uit de bronnen geïnduceerd bewijs. Ik zou de laatste zijn om te beweren dat daarmee elke waarde of consistentie aan het model moet worden ontzegd. Het model van Thoen heeft trouwens niet de pretentie een kwantitatief uitgebalanceerd economisch model te zijn, maar slechts een 'logisch model': er wordt niet meer getracht dan 'een logische samenhang te konstrueren om economische en sociologische samenhangen te verklaren' (1024). Wat ik meen te hebben aangetoond, is dat sommige van deze samenhangen geforceerd zijn aangebracht om het model sluitend te krijgen.

P. M. M. KLEP

De eerste indruk die de lezer krijgt van dit grote werk¹ is, dat Erik Thoen zich heeft gewaagd aan een stoutmoedige onderneming. De late middeleeuwen vormen natuurlijk een 'moeilijke' periode. De informatie is gering, lacuneus, en veelal indirect. De te bestuderen wereld is heterogeen en verandert buitengewoon sterk en fundamenteel. Dat zijn op zichzelf al grote problemen. Thoens grote verdienste op het punt van de informatie is — ik zal het maar vast zeggen — dat hij op zeer originele wijze de staten van goed heeft toegevoegd aan ons historisch analyse-instrumentarium.

Bovendien draagt hij bij tot fundamentele kennis van twee 'macro-problemen' van de late middeleeuwen. Allereerst de fameuze langdurige laat-middeleeuwse crisis, die weer samengesteld is uit op en neergaande bewegingen met termijnen van 20 à 40 jaar. Waarom heeft deze grote crisis zich voorgedaan en waarom is die in Vlaanderen vrij mild geweest?

Om dit te begrijpen moeten allereerst de specifieke schommelingen en evenwichten van het dagelijks leven beschreven en doorgrond worden. Zijn de hevige *Hungerkrisen* werkelijk zo belangrijk als sedert Abel wordt verondersteld²? Deze 'malthusiaanse' bewegingen van economie en demografie op de half lange termijn kunnen wij door gebrek aan handige informatie slechts moeilijk peilen.

Tegelijk zijn er kennelijk fundamentele verschuivingen gaande die de korte middeleeuwse mensenslevens ver te boven gaan: zowel in de produktie, in de verdeling van de vruchten van de arbeid als in de machtsverdeling. Er zijn urbanisatie- en de-urbanisatieprocessen gaande. Er zijn veranderingen die behoren tot de institutionele sfeer, tot de crisis van het feodalisme, tot wat Guy Bois in zijn bekende interpretatie van Normandië in de periode 1300-1550 als 'mode de production' onderscheidt³.

En uiteindelijk rijst de vraag: waarop is de geconstateerde dynamiek van de half lange en de lange termijn te herleiden? Hier liggen flinke problemen voor de ambitieuze wetenschapper. Immers, hoe breder en heterogener het verschijnsel is dat men bestudeert, hoe beperkter de gegevens zijn, hoe langer de periode is, en hoe meer transformaties van delen van het maatschappelijk leven zich voordoen, des te transcendentaler—of op zijn minst hachelijker—'begrijpelijk maken' of 'verklaren' dreigt te worden.

De auteur ziet dit in en waarschuwt ons. Zijn bijdrage moet vooral begrepen worden als een presentatie van samenhangende 'principles of explanation'. Hij is op zoek naar een reconstructie van de normale leefwereld en naar 'cruciale' verklaringselementen voor veranderingen op de lange termijn, de laat-middeleeuwse crisis dus. In die zin — en dat is de andere grote verdienste van Thoen — heeft zijn regionale studie een historiografisch belang dat ver boven dat van de regio uitgaat.

Wegen van verklaring van de middeleeuwse crisis

Waarom was er een laatmiddeleeuwse crisis? Hoe denkt Thoen hierover? Zijn Gentse dissertatie van liefst 1345 bladzijden begint eigenlijk wat teleurstellend. In een inleiding van 13 bladzijden

1 E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst* (Gent, 1988).

2 W. Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur* (Hamburg, 1966).

3 G. Bois, *Crise du féodalisme. Economie et démographie en Normandie orientale du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle* (Parijs, 1976) 349-350.